

نقد شیخ آقا بزرگ تهرانی بر کشف الحجب والاستار

به اهتمام سید حسن فاطمی

آنچه گذشت، نمونه‌ای از تجلیهای شیخ آقا بزرگ از سید اعجاز حسین (۱۲۴۰ - ۱۲۸۶ ق) و خاندان اوست. سید اعجاز حسین آثار ارزنده متعددی از خود به جای گذارد که هر کدام از ارزش علمی بالایی برخوردارند؛ از جمله کشف الحجب والاستار عن احوال الکتب و الاسفار،^۱ شذور العقیان، القول السدید، شرح حال میرزا محمد دهلوی، استقصاء الافحام و استیفاء الانتقام، مناظره با مولوی محمدجان لاهوری.

در میان آثار سید اعجاز حسین، کشف الحجب از شهرت و جایگاه خاصی برخوردار است و منبع تحقیق آثار فراوانی چون الذریعه است. وی در این کتاب فهرست آثار شیعه را گرد آورده و آنها را می‌شناساند. اما او موفق به ثبت تعداد کمی از تألیفات شیعه شد. از این رو، هنگامی که برای چاپ کشف الحجب عازم نجف بود، مرحوم میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ ق) او را از این کار بازداشت، تا بیگانگان آثار شیعه را منحصر به این تعداد نپندارند، لذا سید اعجاز حسین نسخه‌ای را که به خط خود نگاشته بود و برای چاپ به نجف اشرف برده بود به میرزا حسین نوری اهدا کرد، اما در سال

سید اعجاز حسین (برادر میرحامد حسین) فرزند سید محمدقلی از بزرگان علمای شیعه به‌شمار می‌رود. این خانواده بزرگوار از جمله خانواده‌هایی است که مشمول رحمت الهی شده است و خداوند نعمتهایش را بر بزرگان این خاندان ارزانی داشته و آنچه را که شایسته‌اش بوده‌اند بر آنان نازل کرده و همواره الهام و توفیق خداوند آنان را همراهی کرده است. آنان نیز قدر دان نعمتهای الهی بودند؛ آن را تباه نساختند، بلکه زندگانی خود را با آنها استحکام بخشیدند. بانهایت تلاش، عمر خود را در دفاع از کیان دین صرف نمودند و در راه استحکام پایه‌های مذهب جعفری سعی بلیغ کردند. خدمات آنان به شرع شریف و فداکاری آنها برای اعلائی کلمه حق بیش از آن است که به‌شمارش آید. از این رو، آنان بر همه شیعیانی که به دین و مذهب و امامان و راه و روش استوار و مستقیم آنان، اهتمام می‌ورزند، حق دارند. خداوند به او و پدر و برادرانش (سید حامد حسین و سید سراج‌الدین حسین) بهترین جزای نیکوکاران را عنایت فرماید و یاد آنان را در میان گذشتگان بلند گرداند. او رحم‌کننده‌ترین رحم‌کنندگان است.^۱

۱. الکرام البررة، شیخ آقا بزرگ تهرانی، ج ۱، ص ۱۴۸.

۲. روی جلد کتاب، کشف الحجب و الاستار عن اسماء الکتب و الاسفار چاپ شده است. در الکرام البررة، ج ۱، ص ۱۴۹ «عن وجه الکتب» نوشته شده و در اعیان الشیعه، ج ۳، ص ۴۶۷ کشف الحجب عن اسماء المؤلفات و الکتب معرفی شده است. اما خود نویسنده در مقدمه، کتاب خود را این‌گونه می‌نامد: کشف الحجب و الاستار عن احوال الکتب و الاسفار.

۱۳۳۳ ق با اشراف بعضی نوادگان سید اعجاز حسین در هند به چاپ رسید.^۱

با این که کشف الحجب با دقت زیاد نگارش یافته است، باز لغزشهایی را در آن می‌بینیم. شیوه شیخ آقا بزرگ در الذریعه این است که اشکالات منابع تحقیق الذریعه، از جمله کشف الحجب را به مناسبت یاد آور می‌شود.

از آن جا که احتمال دارد این لغزشها به کتابهای دیگر راه پیدا کرده باشد، برای برطرف شدن این اشکالات در تصحیح مجدد یا تذکر آنها در پانویس، مناسب دیدیم ایرادات شیخ آقا بزرگ بر این کتاب را در یک جا گرد آوریم.

بنای نگارنده بر این بوده است که اشکالات مطرح شده توسط شیخ آقا بزرگ را مورد دقت و بررسی قرار دهد. از این رو، تمام مطالب نقل شده در الذریعه با کشف الحجب تطبیق شد و در بسیاری موارد به منابع دیگر نیز مراجعه شد. ایرادات مطرح شده در الذریعه را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

الف) بخشی از اشکالات به کشف الحجب وارد است و قابل توجیه نیستند؛

ب) پاره‌ای ایرادات به استنساخ کشف الحجب یا چاپ آن بازمی‌گردد و ربطی به سید اعجاز حسین ندارد؛

ج) بخشی از اشکالات اساساً وارد نیست؛ مثلاً سید اعجاز حسین کتابی را به واسطه نسخه‌ای صحیح معرفی کرده است، اما شیخ آقا بزرگ با اعتماد به نسخه‌ای مغلوپ به کشف الحجب اشکال کرده است.

یادآوری می‌شود تمام ارجاعات به کشف الحجب، مربوط به نسخه چاپ شده توسط کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی در سال ۱۴۰۹ ق است.

۱. در صفحه ۳۷، کتاب ارتیاد ذهن النبیه فی شرح اسانید من لایحضره الفقیه تألیف عبدالله بن صالح سماهیجی (م ۱۱۳۵ ق) شناسانده شده است. نویسنده در اجازه‌ای که برای شیخ ناصر جارودی نگاشته است از این کتاب به ارشاد ذهن النبیه نام برده است.^۲

۲. در صفحه ۳۷، ارجوزه فی تاریخ الملوک و الخلفاء به تاج‌الدین حسن بن دربی نسبت داده شده است؛ در حالی که از

حسن بن دربی تألیفی به نظم یا نثر شناخته نشده است. ظاهراً صاحب کشف الحجب این مطلب را از امل الآمل نقل کرده است؛ اگرچه از مأخذ آن نام نبرده است. در امل الآمل (ج ۲، ص ۶۵) پس از حسن بن دربی، حسن بن راشد معرفی شده است. گویا از نسخه‌ای که در اختیار سید اعجاز حسین بوده «حسن بن راشد» افتاده است، و ایشان ارجوزه فی تاریخ الملوک و الخلفاء را تألیف حسن بن دربی پنداشته است.^۳

۳. در صفحه ۱۸۲، حاشیه الهیات شفا به فرزند ابراهیم بن صدرالدین محمد شیرازی (م ۱۰۷۰ ق) نسبت داده شده است؛ در حالی که این کتاب از خود ابراهیم بن محمد است، نه فرزند او.^۴

چنان که شیخ آقا بزرگ در ضمن معرفی کتاب مذکور می‌گوید، پدر ابراهیم بن محمد (ملاصدرا) نیز حاشیه بر کتاب شفا دارد و نام پدر ملاصدرا نیز ابراهیم است. مؤلف کشف الحجب نویسنده کتاب را صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی معرفی می‌کند و مراد او ملاصدراست، اما شیخ آقا بزرگ تصور کرده است که مراد سید اعجاز حسین، نوه ملاصدراست. حتی تاریخ فوت نویسنده، سال هزار و چهل و اندی نوشته شده است.

۴. در صفحه ۲۹۴، کتاب سید محمد عباس موسوی روح القرآن معرفی شده است؛ حال آن که نام صحیح کتاب، روائح القرآن است.^۵ عنوان کامل کتاب چنین است: روائح القرآن فی فضائل امناء الرحمن. بنابراین، روائح القرآن با وزن عنوان کتاب تناسب دارد.

۵. سید اعجاز حسین استظهار کرده است که کتاب الفصول المختارة من العیون و المحاسن و کتاب المجالس المحفوظة یکی است؛ در حالی که دو کتاب‌اند؛ اگرچه از جهت محتوا اشتراکاتی با یکدیگر دارند.^۶

۱. الزکرام البرهه، ج ۱، ص ۱۴۹.

۲. الذریعه، ج ۱، ص ۴۳۸.

۳. همان، ص ۴۶۴.

۴. همان، ج ۶، ص ۱۴۱.

۵. همان، ج ۱۱، ص ۲۵۵، ۲۶۵.

۶. همان، ج ۱۶، ص ۱۹، ۲۴۶، ۳۶۵.

العیون و المحاسن و المجالس المحفوظة از آثار شیخ مفید است و الفصول المختارة تألیف سید مرتضی است که در مقدمه تصریح می‌کند که مطالب را از آن دو کتاب انتخاب کرده است.

سید اعجاز حسین هنگام معرفی سه کتاب مذکور، الفصول المختارة و المجالس المحفوظة را یکی ندانسته است، بلکه در صفحه‌های ۴۸۶ و ۴۰۱ و ۳۸۹ تصریح می‌کند که الفصول المختارة از این دو کتاب انتخاب شده است. همچنین الفصول المختارة را الفصول المنتخبة معرفی می‌کند.

۶. در صفحه ۴۵۴، فضل العرب تألیف علی بن حسین مهلبی دانسته شده؛ حال آن‌که سید محمد اشرف در فضائل السادات نویسنده آن را علی بن هلال مهلبی معرفی کرده است.^۱

۷. در صفحه ۹۲، تاج الموالید الدینیة للخزانة المعینیة به مرحوم طبرسی (م ۵۴۸ ق) صاحب مجمع البیان نسبت داده شده است. شیخ منتجب‌الدین در فهرست خود (صفحه ۹۷) از آن به تاج الموالید یاد می‌کند و احمد بن سلیمان در عقد اللثال مطالبی را از آن نقل می‌کند که نشان می‌دهد موضوع تاج الموالید تاریخ است. وجه نامیدن کتاب به تاج الموالید الدینیة للخزانة الدینیة را ندانستیم. شاید وجه آن، مقایسه کتاب با الآداب الدینیة للخزانة المعینیة اثر دیگر طبرسی باشد.^۲

در کشف الحجب ذیل معرفی کتاب یاد شده، تاریخ فوت مرحوم طبرسی سال ۵۳۳ و در ذیل غنیة العابد و منیة الزاهد (ص ۳۹۵) سال ۶۳۳ ضبط شده است. با توجه به این‌که تألیف مجمع البیان در سال ۵۳۶ به پایان رسیده است، تاریخ ۵۳۳ اشتباه است و اشتباه بودن تاریخ دوم نیز روشن است.

۸. در صفحه ۴۷، کتاب الاصباح تألیف قطب‌الدین کیدری (یا کندی) به عنوان شرح نهج البلاغه معرفی شده، لیکن سید بحر العلوم در الفوائد الرجالیة تصریح می‌کند که موضوع الاصباح فقه است. نام شرح کندی بر نهج البلاغه، حدائق الحقایق است.^۳

۹. در صفحه ۵۱، تاریخ فوت زین‌الدین علی بن عبدالجلیل بیاضی سال ۸۷۷ ضبط شده است؛ در حالی‌که شیخ

منتجب‌الدین که از علمای قرن ششم است، ضمن معرفی او می‌گوید: «شیخ زین‌الدین را دیده‌ام».^۴

۱۰. در صفحه ۵۸، آمده است که برخی کتاب الزام النواصب بامامة علی بن ابی‌طالب را به سید بن طاووس نسبت می‌دهند. شیخ سلیمان ماحوزی (م ۱۱۲۱ ق) در فهرست آل‌بویه و علماء البحرین، مؤلف این اثر را مفلح بن حسن بن راشد صیمری معرفی می‌کند.^۵

در مقدمه الزام النواصب آمده است:

«اعلم انی رجل من اهل الكتاب؛ سألت الله الهدایة الی الصواب، فهدانی الله لدین الاسلام الذی اوجبه علی جمیع الانام...»

عبارات فوق و عبارتهای مشابه آن، که تا پایان کتاب چند بار تکرار می‌شوند، ظهور در این دارند که نویسنده در ابتدا مسلمان نبوده است. بنابراین، مسلم است که چنین کتابی از سید بن طاووس نیست. با توجه به در اختیار نبودن شرح حال شیخ مفلح بن حسن، نسبت چنین کتابی به او تقویت می‌شود؛ اگرچه آثار فقهی او مانند کشف الالتباس و دیگر آثار او، پذیرش غیرمسلمان بودن شیخ مفلح را دشوار می‌کند.

احتمال این‌که نویسنده خود را به جای غیرمسلمان قرار داده و از زبان او مطالب را می‌نگارد مردود است، زیرا محتوای کتاب در موضوع حقانیت اصل اسلام نیست، بلکه نویسنده با استفاده از منابع اهل سنت، امامت حضرت امیرالمؤمنین (ع) و حقانیت شیعه را ثابت می‌کند.

۱۱. در صفحه ۷۰، انوار الهدی فی تحقیق البداء به سلیمان بن عبدالله ماحوزی (م ۱۱۲۱ ق) نسبت داده شده است. سلیمان ماحوزی در اجازه‌ای به محمد رفیع بیرمی در تاریخ ۱۱۱۱ آن را اعلام الهدی فی مسألة البداء معرفی کرده است.^۶

همچنین شیخ سلیمان در فهرست آل‌بویه و علماء البحرین

۱. همان، ص ۲۷۰.

۲. همان، ج ۳، ص ۲۰۹.

۳. همان، ج ۲، ص ۱۱۸؛ ج ۶، ص ۲۸۵.

۴. همان، ج ۲، ص ۲۲۴.

۵. همان، ص ۲۹۰.

۶. همان، ص ۲۴۲، ۲۴۸.

۱۸. در صفحه ۵۸۲، از جمله آثار جمال‌الدین حسن بن یوسف حلّی (م ۷۲۶) نظام البراهین فی اصول‌الدین شمرده شده است. ظاهراً نظم البراهین درست است.^۷
۱۹. در صفحه ۵۹۰، نوادر الیقین و بصیرة العارفين تألیف محمّد بن احمد اسکافی معرّفی شده است. عنوان درست کتاب - چنان‌که در رجال نجاشی آمده - نور الیقین است.^۸
۲۰. در صفحه ۵۹۶، نهج الرشاد لمن اراد السداد تألیف شیخ جعفر بغدادی معرّفی شده است، لیکن منهج الرشاد تألیف شیخ جعفر کاشف الغطاء درست است.^۹
۲۱. در صفحه ۶۰۴، هداية العالمين فی اصول‌الدین به میرزا عزیزالله بن ملا محمّد تقی مجلسی نسبت داده شده است. ظاهراً این کتاب، همان کتاب هداية العالمين تألیف عزیزالله بن محمّد تقی بن عزیزالله بن محمّد تقی مجلسی است.^{۱۰}
- شیخ آقا بزرگ ذیل هداية العالمين نویسنده را میرزا عزیزالله بن محمّد تقی الماسی بن کاظم بن عزیزالله بن محمّد تقی مجلسی معرّفی می‌کند.
۲۲. در صفحه ۲۵۸، نویسنده رساله فی حقیقة الایمان و الاسلام و الکفر معرّفی نشده است. این کتاب از جمله آثار شهید ثانی است که در سال ۱۳۰۵ ق به نام حقایق الایمان همراه کشف الفوائد چاپ شده است. شهید در پایان رساله، به نام و نسب خود تصریح می‌کند.^{۱۱}
۲۳. در صفحه ۸۵، البشارة - به نقل از حسن بن سلیمان بن خالد در مختصر البصائر - به سید رضی‌الدین علی موسی ... بن طاووس (م ۶۶۴ ق) نسبت داده شده است؛ حال آن‌که به جز مختصر البصائر جای دیگر کتابی به نام البشارة به سید بن طاووس

۱. همان، ج ۱۲، ص ۲۳۱.
۲. همان، ج ۱۳، ص ۵.
۳. همان، ج ۲۲، ص ۱۸.
۴. همان، ص ۳۴۹.
۵. همان، ج ۲۳، ص ۲۲۱.
۶. همان، ج ۲۴، ص ۱۲۳.
۷. همان، ص ۱۹۱.
۸. همان، ص ۳۵۰.
۹. همان، ص ۴۱۷.
۱۰. همان، ص ۱۸۳.
۱۱. همان، ج ۲، ص ۵۱۴؛ ج ۷، ص ۳۰.

- (ص ۷۸) از اعلام الهدی فی مسألة البداء نام می‌برد.
۱۲. در صفحه ۳۱۲، آمده است که میرزا محمّد بن محمّد علی کتاب سم الفار را به امر استادش سلطان‌العلماء نگاشته است؛ در حالی‌که در ورثة الانبیاء از جمله آثار سلطان‌العلماء معرفی شده است. شاید نویسنده کتاب، سلطان‌العلماء باشد و او برای تقیه به نام شاگردش نوشته است. چنان‌که کتاب الضربة الحیدریة را به نام شاگرد دیگرش سید حمیدالدین نگاشته است.^۱
۱۳. در صفحه ۳۱۵، الشاف الکاف من کتاب الکشاف تألیف مرحوم طبرسی معرّفی شده است، لیکن از منابع دیگر استفاده می‌شود که نام درست کتاب، الکاف الشاف است.^۲
- یادآوری می‌شود که در نسخه چاپی کشف الحجب کلمه «الکاف» وجود ندارد. همچنین از نظر ادبی، دلیلی برای حذف یاء از پایان «الکاف» و «الشاف» وجود ندارد. دکتر حسین کریمان در طبرسی و مجمع‌البیان (ج ۱، ص ۲۷۷) این کتاب را الکافی الشافی معرّفی می‌کند.
۱۴. در صفحه ۵۴۴، المقتصر تألیف ابن فهد حلّی (م ۸۴۱ ق) شرح ارشاد الاذهان معرّفی شده است؛ حال آن‌که المقتصر، چنان‌که در مقدمه آمده، خلاصه المذهب البارع تألیف ابن فهد حلّی است. و المذهب البارع شرح المختصر النافع است. بنابراین، ابن فهد دو شرح بر المختصر النافع نگاشته است: ۱. المذهب البارع، که شرح مبسوط آن است؛ ۲. المقتصر، که شرح مختصر آن است.^۳
۱۵. در صفحه ۵۵۷، مناهج المنهج تألیف قطب‌الدین کیدری معرّفی شده است. ظاهراً مباهج المهج فی مناهج الحجج صحیح است. چنان‌که در روضات این‌گونه ذکر شده است. عنوان دوم با موضوع کتاب مناسب است، زیرا کتاب در موضوع سیره معصومان و فضایل و معجزات آنان است.^۴
۱۶. در صفحه ۵۷۰، از کتاب علی بن ابی‌سهیل به موازین العدل یاد می‌کند، اما نجاشی آن را مصابیح موازین العدل معرّفی می‌کند.^۵
۱۷. در صفحه ۹۶، نویسنده تبصرة العوام جمال‌الدین مرتضی محمّد بن حسن بن حسین رازی معرّفی شده است، اما حسین بن حسن درست است.^۶

نسبت داده نشده است.

در این جا دو احتمال مطرح است:

الف) سید بن طاووس کتابی به نام البشارات بقضاء الحاجات دارد و در مختصر البصائر به البشارة تصحیف شده است؛

ب) در واقع نویسنده البشارة سید مجدالدین پسر برادر سید بن طاووس است. با توجه به این که او نیز ابن طاووس است و هرگاه مطلق به کار می‌رود بر سید رضی‌الدین علی بن طاووس حمل می‌شود، نویسنده البشارة سید بن طاووس پنداشته شده است.^۱

۲۴. در صفحه ۹۳، از مسار الشیعة تألیف شیخ مفید به تاریخ الشیعة عن الائمة المهدیه نام برده شده است.^۲

۲۵. در صفحه ۹۸، از کتاب التحریر تألیف احمد بن محمد بن فهد حلّی (م ۸۴۱ ق) نام برده شده است. نام صحیح کتاب المحرّر است. چنان که خزّیت فن، میرزا عبدالله افندی و شیخ حرّ عاملی در امل الآمل به المحرّر تصریح کرده‌اند. در نسخه‌ای خطی که کتاب آن به سال ۹۶۸ باز می‌گردد، آمده است: «سمّیته بالمحرّر فی الفتوی».^۳

نسخه‌ای خطی به شماره ۵۶۰۱ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نگهداری می‌شود که المحرّر فی الفتاوی نام دارد. این کتاب تألیف ابن فهد حلّی است و در قرن نهم کتابت شده و احتمالاً در عصر مؤلف استنساخ شده است.

۲۶. در صفحه ۱۶۵، جوامع الکلام تألیف محمد بن شرف‌الدین معروف به سید میرزا جزایری معرفی شده است، لیکن سید نعمت‌الله جزایری، که شاگرد مؤلف بوده است، در پایان جلد نخست، آن را جوامع الکلم نامیده است. روشن است که او به نام کتاب استاد خود آگاهتر است. چنان که صاحب روضات و علامه نوری در خاتمه مستدرک این گونه از آن نام برده‌اند.^۴

۲۷. در صفحه ۴۷۶، کنز المنطق تألیف محقق حلّی (م ۶۷۶ ق) معرفی شده است. صاحب روضات به نقل از رجال ابن داود آن را الکهنه فی المنطق معرفی می‌کند. شیخ محمد سماوی از نسخه‌ای صحیح از رجال ابن داود آن را اللهنه به لام نقل کرده است. «لهنه» به معنای ناشتایی است.^۵

۲۸. در صفحه ۴۹۲، محامل الاعجاز تألیف شیخ سلیمان بن عبدالله بحرانی (م ۱۱۲۱ ق) معرفی شده است. عبدالله سماه‌جی شاگرد شیخ سلیمان در اجازه‌اش، و محدث بحرانی در لؤلؤه آن را محائل الاعجاز معرفی کرده‌اند.^۶

۲۹. در صفحه‌های ۱۴۷ و ۴۹۴ و ۵۹۰، تاریخ فوت ابوعلی محمد بن احمد اسکافی، شیخ مشایخ نجاشی، سال ۳۸۱ ضبط شده است. چنان که در فوائد بحر العلوم آمده است، این تاریخ اشتباه است.^۷

۳۰. در صفحه‌های ۱۰ و ۵۲۳، تاریخ فوت میرزا محمد مهدی موسوی شهرستانی اشتباهاً سال هزار و دوست و چهل و اندی نوشته شده است؛ در حالی که تاریخ صحیح فوت او ۱۲۱۶ است.^۸

۳۱. در صفحه ۴۰۶، الفوائد المدینه تألیف مولی محمد طاهر قمی معرفی شده است. شاید الفوائد الدینیه صحیح‌تر باشد.^۹

۳۲. در صفحه ۲۷۹، نویسنده رساله فی القضاء و القدر معرفی نشده است. نویسنده کتاب، کمال‌الدین عبدالرزاق بن جمال‌الدین کاشانی (م ۷۳۰ یا ۷۳۵ ق) است.^{۱۰}

۳۳. در صفحه ۳۹۰، کتاب عیون المناقب تألیف حسین بن احمد بن بکر تمار معرفی شده است. اما این شهر آشوب در معالم العلماء از آن به عیون مناقب اهل‌البیت نام می‌برد. ظاهراً نویسنده از قدماست. شاید نام او حسین بن محمد نحوی تمار از مشایخ شیخ مفید باشد.^{۱۱} در نسخه چاپی کشف الحجب، عیون مناقب اهل‌البیت ذکر شده است.

۳۴. در صفحه ۴۰۴، کتاب الفوائد الحسینیة تألیف سید حسین

۱. همان، ج ۳، ص ۱۱۴.

۲. همان، ص ۲۶۰.

۳. همان، ج ۲۰، ص ۱۴۸؛ ج ۳، ص ۳۷۷.

۴. همان، ج ۵، ص ۲۵۲-۲۵۳.

۵. همان، ج ۱۸، ص ۱۶۸.

۶. همان، ج ۲۰، ص ۱۳۷.

۷. همان، ص ۳۹۷؛ ج ۱۶، ص ۱۷۳.

۸. همان، ج ۲۱، ص ۸۱.

۹. همان، ص ۳۵۸.

۱۰. همان، ج ۱۷، ص ۱۴۸.

۱۱. همان، ج ۱۵، ص ۳۸۵.

در روضات سال ۹۸۸ نوشته شده است. تاریخ دوم با ماده تاریخ فوت او تطبیق می‌کند:

فقها را چه ملاذی بجز آن قدوه نبود

بهر تاریخ نوشتند ملاذ الفقهاء

۴۱. در صفحه ۲۰۹، نام کتاب سید محمدباقر داماد الخلعة المحمدية الباقية نوشته شده؛ در حالی که «الخلعية» درست است.^۸ «الخلعية» با وزن عنوان کتاب بیشتر تناسب دارد.

۴۲. در صفحه ۱۰، اجازه میرزا محمد مهدی بن ابی القاسم به سید دلدار علی شناسانده شده است که این گونه آغاز می‌شود: «الحمد لله الذي شرع لنا»، اما آغاز این اجازه این گونه است: «الحمد لله الذي نور قلوبنا».^۹

آنچه در کشف الحجب نقل شده، آغاز اجازه سید مهدی شهید به سید دلدار علی است.

۴۳. در صفحه ۲۳۲، رساله فی احیاء الاموات به سید محمد سعید طباطبایی (م ۱۰۹۲ ق) نسبت داده شده است. کتاب در موضوع احیای زمینهای موات است. بنابراین - چنان که در جامع الرواة تصریح شده - رساله فی احیاء الموات درست است. نام اصلی کتاب چنین است: روض الجنان فی حیاة الابدان.^{۱۰}

۴۴. در صفحه ۲۳۳، تاریخ فوت محمدتقی بن عبدالوهاب استرآبادی سال ۱۱۱۰ ثبت شده است. شیخ حرّ عاملی که در سال ۱۱۰۴ وفات یافته و کتاب امل الآمل را در سال ۱۰۹۷ به پایان رسانده است، سال فوت او را ۱۰۵۸ ضبط کرده است.^{۱۱}

۴۵. در صفحه ۳۳، آداب الخواص تألیف ابوالقاسم حسین بن علی (م ۴۱۸ ق) معرفی شده است؛ حال آن که نام درست

بن دلدار علی نصیرآبادی (م ۱۲۷۳ ق) معرفی شده است. اما نام کتاب الافادات الحسينية است.^۱

۳۵. در صفحه ۴۰۴، کتاب الفوائد الطريفة فی شرح الصحيفة به علامه محمدباقر مجلسی نسبت داده شده است. ظاهراً نویسنده این شرح محمدتقی مجلسی، پدر علامه مجلسی است و نام شرح علامه مجلسی الفرائد الطريفة فی شرح الصحيفة است.^۲

۳۶. در صفحه ۵۲۹، سید اعجاز حسین احتمال می‌دهد نویسنده المطالب المظفر به شیخ نورالدین علی بن عبدالعالی باشد. چنین احتمالی بی‌جاست. نویسنده کتاب محمد بن ابی طالب استرآبادی است.^۳

۳۷. در صفحه ۳۵۷ آمده است که مولی محمدتقی استرآبادی (م ۱۰۱۰ ق) کتاب نصوص فارابی را به نام شرح النصوص شرح کرده است. اخبار الحكماء (ص ۲۸۴) تمام آثار فارابی را نام برده است. در میان آنها نامی از نصوص یا فصوص به میان نیامده است.^۴

در کشف الحجب تاریخ فوت استرآبادی سال ۱۱۱۰ ذکر شده است. اما در الذریعه، گویا بر اثر اشتباه چاپی، سال ۱۰۱۰ ضبط شده است.

۳۸. در صفحه ۴۰۳ الفلاح فی الاصول تألیف احمد بن حسین بن احمد خزاعی معرفی شده است؛ در حالی که شیخ منتجب‌الدین آن را المفتاح فی الاصول معرفی کرده است.^۵

۳۹. در صفحه ۱۷۶، حاشیه شرایع الاسلام به علی بن محمد بن حسن بن زین‌الدین (شهید ثانی) نسبت داده شده است و چند سطر از آغاز آن آمده است. با توجه به چند سطر آغاز این اثر، سه نسخه خطی از آن وجود دارد که تاریخ کتابت آنها به سالهای ۹۴۹ و ۹۶۳ و ۱۰۶۵ باز می‌گردد؛ در حالی که شیخ علی بن محمد در سال ۱۱۰۴ وفات یافته است. بنابراین، نسبت این کتاب به شهید ثانی درست نیست و نویسنده این کتاب محقق کرکی (م ۹۴۰ ق) است.^۶

۴۰. در صفحه ۲۰۸، تاریخ فوت مولی فتح‌الله بن شکرالله کاشانی، نویسنده خلاصه المنهج سال ۹۹۷ ثبت شده است،^۷ اما

۱. همان، ج ۱۶، ص ۳۳۲.

۲. همان، ص ۱۳۸، ۳۴۷.

۳. همان، ج ۱۳، ص ۱۷۴.

۴. همان، ج ۱۴، ص ۱۰۷.

۵. همان، ج ۱۶، ص ۳۰۳.

۶. همان، ج ۶، ص ۱۰۷.

۷. همان، ج ۷، ص ۲۳۴.

۸. همان، ص ۲۴۱.

۹. همان، ج ۱، ص ۳۵۳.

۱۰. همان، ص ۳۰۷؛ ج ۱۱، ص ۲۷۵.

۱۱. همان، ج ۱، ص ۳۷۳.

تغییر داده است. در پایان نسخه مصحح، پایان تألیف سال ۹۶۲ نوشته شده است. ^۶ سید اعجاز حسین نیز پایان تألیف را ۹۶۲ ضبط کرده است. ۵۱. در صفحه ۴۰۰، محفل فردوس تألیف سید علاء‌الملک بن قاضی نورالله شوشتری، که فارسی است، به صورت الفردوس نام برده شده است. ^۷

کتاب - چنان‌که نویسنده در فهرست آثارش می‌گوید - ادب الخواص است. ^۱

۴۶. در صفحه ۱۱، اجازه ابن ابی‌جمهور به ربیع بن جمعه عبری در سال ۹۱۲ ذکر شده است. درخور توجه است که ابن ابی‌جمهور این اجازه را به سید شرف‌الدین محمود بن علاء‌الدین داده است و تاریخ اجازه ثبت نشده است. شاگرد ابن ابی‌جمهور، شیخ ربیع بن جمعه، در تاریخ ۹۱۲ در ذیل آن مطالبی را نگاشته است. بنابراین، به متن کشف‌الحجب دو اشکال وارد است: الف) اجازه به سید شرف‌الدین است، نه ربیع بن جمعه؛ ب) تاریخ اجازه معلوم نیست. ^۲

۴۷. در صفحه ۳۸، در حرف الف، الارشاد اثر ابوسعید اسماعیل بن علی بن حسین سمان معرفی شده است. نام درست کتاب الرشاد است. چنان‌که در فهرست شیخ منتجب‌الدین، بحار الانوار و امل‌الآمل این‌گونه ضبط شده است. ^۳

۴۸. در صفحه ۴۴، استقصاء النظر فی القضاء و القدر تألیف علامه حلی (م ۷۲۶ ق) معرفی شده است؛ اما علامه حلی در خلاصه الاقوال از کتاب خود این‌گونه نام می‌برد: استقصاء البحث و النظر فی مسائل القضاء و القدر. ^۴

در متن تحقیق شده خلاصه الاقوال (ص ۱۱۳) توسط نشر الفقه، در معرفی علامه حلی استقصاء النظر فی القضاء و القدر نگاشته شده است.

۴۹. در صفحه ۴۶، الاشراف تألیف عبدالعزیز بن ابی‌کامل طرابلسی شناسانده شده است. شاید سید اعجاز حسین این عنوان را از رساله اسامی مشایخ الشیعة گرفته است، اما صاحب ریاض تصریح می‌کند در استنساخ آن رساله اشتباه شده است و عنوان درست، الاشراف است. ^۵

۵۰. در صفحه ۲۶۹، پس از معرفی رساله فی صلاة الجمعة تألیف شهید ثانی (م ۹۶۶ ق) انکار برخی از علما مبنی بر این‌که این کتاب از شهید ثانی باشد نقل شده است. دلیل انکار برخی علما این است که پایان تألیف کتاب سال ۹۷۲ است؛ در حالی‌که شهید ثانی در سال ۹۶۶ به شهادت رسیده است، اما این کتاب به خط شهید در کتابخانه خوانساری موجود است. بنابراین، وجهی برای انکار آن نیست. ظاهراً نسخ اشتبهاً «ستین» را به «سبعین»

۱. همان، ص ۱۸، ۳۸۷.
۲. همان، ص ۲۴۲.
۳. همان، ص ۵۰۹.
۴. همان، ج ۲، ص ۳۲.
۵. همان، ص ۱۰۳.
۶. همان، ج ۱۵، ص ۷۱.
۷. همان، ج ۱۶، ص ۱۶۴.